

ПРО ПАРАДОКСИ ОКРЕМИХ АСПЕКТІВ УЧЕННЯ ПРО СИНТАКСИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ СЛІВ

У статті проаналізовані парадокси окремих аспектів учення про синтаксичні зв'язки слів, зокрема, ті, що пов'язані з дефініюванням синтаксичного зв'язку, засобами його вираження, відповідностями обсягів понять «синтаксичний зв'язок» та «синтаксичні відношення» тощо.

Ключові слова: синтаксичний зв'язок, синтаксичні відношення, парадокс, дефініювання.

В статье проанализированы некоторые парадоксы отдельных аспектов учения о синтаксических связях слов, в частности, те, что связаны с дефинициями синтаксической связи, ее выражением, соответствием объемов понятий «синтаксическая связь» и «синтаксические отношения» и под.

Ключевые слова: синтаксическая связь, синтаксические отношения, парадокс, дефиниция.

The paradoxes of some aspects of word syntactical linking analysis particularly connected with the definition of syntactical linking and their reflection are given in this article. The interrelation of concepts «syntactical linking» and «syntactical relations» is investigated in the article.

Keywords: syntactical link, syntactical relations, paradox, definition.

Слово, як відомо, скрізь супроводжує нас, а нерідко й прямо впливає на наші вчинки й регулює наш душевний стан. Водночас власне лексика будь-якої мови складає лише її поняттєву базу, яка визначає обсяг предметних знань носіїв цієї мови, є певною сукупністю мовних знаків зі специфічним для кожної конкретної мови поєднанням у них плану вираження й плану змісту як єдності означуваного й означального. Очевидно, що ні окреме слово, ні доволно взята сукупність слів самі собою не є мовленнєвими ланцюгами, повідомленням про щось, не виражають жодної думки. Виняток становить хіба що якийсь випадковий збіг у тій чи тій конкретній, але також випадковій комунікативній ситуації. Наприклад, малоюмовірно, що послідовність шести українських слів в алфавітному порядку: *багато, доли, моєї, справ, у, ще* – можна сприйняти як висловлення, як повідомлення з певним змістом, таким, якого набуває фраза, побудована Ліною Костенко

у своєму вірші внаслідок синтаксичного впорядкування наведених лексем: *Багато справ ще у моєї долі* [11, с. 5]. Отже, лише будучи зв'язаними між собою, слова, які наповнюють рядок наведеного вірша, створюють мовленнєвий ланцюг чи синтаксичну конструкцію, а в підсумку акт комунікації й повідомлення. У цьому разі функційні акценти на реальній значущості окремих рівнів структури мови тут зміщуються, і самі по собі слова, використані поетом, утрачають свої пріоритети, і вже речення, побудоване із цих слів, виконує комунікативне завдання, з яким може впоратися, мабуть, лише відповідний лінгвістичний комплекс загалом, комплекс слів і відношень між ними. Будь-яка синтаксична структура повинна мати свою внутрішню організацію, що «передбачає зв'язність і цілісність її елементів сіткою відношень» [7, с. 13]. Змістові та граматичні відношення між компонентами мовленнєвого утворення маркують і кваліфікують як **синтаксичний зв'язок**. Саме синтаксичний зв'язок, будучи потрібним, обов'язковим конструктивним компонентом будь-якого мовленнєвого ланцюга, визначає його як певну синтаксичну одиницю (словосполучення, речення, текст тощо).

Синтаксичний зв'язок – це одне з фундаментальних понять мовознавства, хоч і не до кінця детермінованих, категорія, що залишається предметом особливого інтересу та пильної уваги лінгвістів.

Метою запропонованої наукової розвідки є спроба виділити своєрідні парадокси, наявні у вченні про синтаксичні зв'язки слів.

Один із них стосується засобів вираження зв'язку як інтегративного параметра його суті, а засоби ці різноманітні. За Г. Паулем, зокрема, це: 1) співрозташування слів, 2) порядок слів, 3) відмінності в силі вимови слів, 4) модуляція висоти тону, 5) темп мовлення, 6) службові слова, 7) флективна зміна слів [14, с. 145–146]. У сучасній українській мові такими засобами К. Ф. Шульжук називає: 1) відмінкові закінчення іменників, флексії роду, числа і відмінка прикметників, закінчення особи, числа й роду дієслів, 2) прийменники, що вживаються разом із непрямыми відмінками іменників, 3) сполучники й сполучні слова, 4) порядок слів, 5) інтонацію [19, с. 18–19]. Про ті самі типи засобів вираження зв'язку слів пишуть І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк і М. Ф. Кобилянська [17, с. 21] і багато інших українців.

Є й дефініції синтаксичного зв'язку, наведемо найтипівіші з них, наприклад:

Синтаксичний зв'язок – формальний граматичний стосуюнок між компонентами синтаксичної одиниці, виражений мовними засобами, з акцентацією, що синтаксичний зв'язок становить одне з вихідних і фундаментальних понять синтаксису [6, с. 17].

Синтаксичний зв'язок – зв'язок слів, членів речення і частин складного речення, що виражає специфіку їх поєднання [18, с. 618].

Синтаксичний зв'язок – формальний зв'язок між компонентами синтаксичної одиниці (словосполучення, простого речення, складного речення), виражений відповідними мовними засобами [19, с. 17].

Синтаксичні зв'язки – зв'язки, що встановлюються між словами, частинами складних речень і самостійними реченнями в тексті за допомогою спеціальних реляційних показників (сполучників, сполучних слів, аналогів сполучників, морфологічних кваліфікаторів слова, інтонації тощо) і служать для вираження синтаксичних відношень [12, с. 311].

Отже, потрібно констатувати, що зв'язок – це зв'язок, а синтаксичний зв'язок – це зв'язок між компонентами синтаксичних одиниць. Що він являє собою як лінгвістичне явище з урахуванням такого тлумачення відповідного поняття й пов'язаної з ним синтаксичної категорії, залишається незрозумілим, і це за наявності, здавалося б, усіх потрібних передумов, щоб це питання остаточно розв'язати. Утім, у нашому монографічному дослідженні запропоновано дефініцію синтаксичного зв'язку як таких семантико-граматичних відношень між компонентами деякого мовленнєвого ланцюга, що дають змогу осмислити його як повідомлення чи якийсь його фрагмент і кваліфікувати як певну синтаксичну одиницю [15, с. 207].

Другий парадокс учення про синтаксичні зв'язки слів, зокрема й в україністиці, полягає, на нашу думку, в тому, що в ситуації, коли питання про синтаксичні зв'язки слів досить докладно розглядають практично в усіх підручниках і навчальних посібниках із синтаксису сучасної української мови, у багатьох монографічних дослідженнях, у низці довідкових видань, теорія синтаксичних зв'язків, як це, наприклад, відзначає А. М. Ломов,

щоправда, щодо русистики, – викладена фрагментарно, й узагальнювальних праць із цих питань мовної онтології немає [12, с. 311]. І що найважливіше, немає загальноприйнятої номенклатури синтаксичних зв'язків слів. До певного часу дослідники українського синтаксису здебільшого зосереджувалися на трьох основних типах синтаксичного зв'язку (предикативному, підрядному й сурядному) і кількох його різновидах, таких, наприклад, як узгодження, керування й прилягання, хоч названі різновиди зв'язку явно не охоплюють не лише всіх, але й більшої частини реальних семантико-граматичних відношень між компонентами мовленнєвих ланцюгів, відношень, які об'єктивно наявні в навколишньому світі й відображаються в тих чи тих лінгвістичних фігурах, у тих чи тих метамовних побудовах. У зв'язку із цим Н. В. Гуйванюк наголошує: «Увагу лінгвістів все частіше привертають нетрадиційні неприслівні зв'язки у реченні (двобічний, напівпредикативний, приєднувальний, детермінантний та ін.), які протиставляються прислівним зв'язкам – керуванню, узгодженню, приляганню» [7, с. 200]. Певною мірою їх уже описано в українському мовознавстві [15, с. 194–302].

З метамовними побудовами пов'язаний ще один парадокс учення про синтаксичні зв'язки слів, який, як нам видається, полягає в невідповідності обсягу поняття «синтаксичний зв'язок» термінологічному забезпеченню цього поняття та його аналогів. На різноманітність термінів, що стосуються окремих типів синтаксичного зв'язку й позначають не лише різні, а й нерідко абсолютно однакові мовні явища, указувало немало лінгвістів, а В. Г. Байрак цілком справедливо відзначає, що в сучасній типології синтаксичних зв'язків відбувається своєрідне перенасичення метамовними інноваціями, що створює вже проблему метамовного перекладу, оскільки досить часто буває важко визначити, як синтаксист тлумачить певний тип зв'язку [4, с. 195]. Ця проблема посилюється ще й тим, що паралельно з терміном **зв'язок** уживається термін **відношення**, а атрибути, що їх супроводжують, перетинаються, а отже, і не диференціюють відповідні поняття. Так, у А. П. Загнітка і синтаксичні зв'язки, і семантико-синтаксичні відношення є детермінантними, модальними, напівпредикативними, підрядними, подвійними (дулексивними), предикативними,

сурядними та ін. [10, с. 616–618, 621–622]. У предметному покажчику до «Теоретичної граматики української мови» подано понад сорок різновидів синтаксичного зв'язку й удвічі більше різних типів семантико-синтаксичних відношень [10]. Понад шістьдесят типів відношень як певних синтаксичних відповідностей, що знаходять регулярне вираження у висловленні, зафіксовано в «Словнику лінгвістичних термінів» О. С. Ахманової [2, с. 300–302]. І в ньому не лише різновиди, що перетинаються із власне синтаксичними зв'язками й визначені, як і в А. П. Загнітка, термінами модальний, підрядний, предикативний, сурядний тощо, а й такі, як адверсативні, аднективні, гетеронексуальні, гомоунітивні та ін., які не часто акцентують синтаксисти.

Уживаючи терміни **синтаксичні зв'язки** й **синтаксичні відношення**, лінгвісти перший із них пов'язують переважно із планом вираження, другий – із планом змісту, проте відзначають, що однозначних відповідностей між зв'язком і відношенням у вказаній їх інтерпретації немає. Наприклад, А. М. Ломов стверджує, що ті самі синтаксичні відношення виражаються різними типами зв'язку, а той самий тип зв'язку здатний маніфестувати різні типи відношень, а терміни, застосовані до синтаксичних відношень, зазвичай дублюють терміни, якими позначають синтаксичний зв'язок. У нього, до речі, також знаходимо підрядні й сурядні відношення, які членовано на певні різновиди, а також відношення предикативні, пояснювальні й апозитивні, статус яких, на його думку, не зовсім очевидний [12, с. 310].

Невизначеність поняття **синтаксичні відношення** дещо нівелюється, якщо це поняття розчленувати на відношення власне синтаксичні й семантико-синтаксичні, перші з яких устанавлюють лише на основі граматичної семантики компонентів, а другі – на основі лексичного значення залежного компонента, у зв'язку із чим вони є конкретнішими й різноманітнішими [17, с. 25]. Однак це не робить визначенішим поняття синтаксичного зв'язку як певного відношення, що може виявитися й власне синтаксичним, наприклад, за узгодження й дієслівного керування, і семантико-синтаксичним у разі прилягання й керування субстантивом (*спів птахів, читання книжки, запрошення студентів*), не регулює й характеру

цих відношень, і зокрема основних синтаксичних відношень. Так, І. П. Распопов і А. М. Ломов обмежують останні відношення лише трьома: атрибутивними, об'єктними й обставинними [16, с. 183], у Г. П. Арполенко й В. П. Забеліної їх чотири: предикативні, атрибутивні, об'єктні й обставинні [1], у А. П. Загнітка – п'ять основних семантико-синтаксичних відношень: предикативні, атрибутивні, об'єктні, обставинні й апозитивні за наявності ще й сурядних відношень, що поділені на протиставні, зіставні, єднальні та розділові [10].

Інший підхід до тлумачення синтаксичних відношень і синтаксичних зв'язків як складників плану змісту й плану вираження в І. Р. Вихованця, який стверджує, що синтаксичні зв'язки корелюють із семантико-синтаксичними відношеннями між компонентами синтаксичних одиниць, формально їх виявляють, але, на відміну від синтаксичних зв'язків, які спрямовані у внутрішню структуру синтаксичних одиниць і стосуються характеру формальних граматичних залежностей, синтаксичні відношення виявляють зовнішні спрямування, виражають відношення між предметами і явищами позамовного світу. Мовознавець виділяє лише три найбільш абстраговані, на його думку, основні типи синтаксичних відношень: субстанціональні, атрибутивні й адвербіальні [6, с. 47]. І вже цілком відмінне від прийнятого в традиційному синтаксисі трактування синтаксичних відношень, запропонованого свого часу Т. П. Ломтевим, який уважав, що такі відношення потрібно поділяти на первинні (явні) і вторинні (латентні, приховані), формальні й змістові, а також відношення в парах слів і відношення в реченні загалом [13, с. 106–108].

Спробу осмислити типологію синтаксичних відношень як категорії, протиставленої синтаксичним зв'язкам і відмінної від неї, зробив В. Г. Байрак. По-перше, він відзначив, що поняттєвий обсяг синтаксичних відношень накладається щонайменше на десять понять, таких, зокрема, як синтаксичний зв'язок, семантичні відношення, лексичні відношення, логічні відношення, об'єктивний зв'язок реалем, валентність, граматичне значення, синтаксична позиція, синтаксична функція, синтаксична конструкція [3, с. 11]. По-друге, запропонував принципи побудови типології синтаксичних

відношень, що можна узагальнити так: 1) співвіднесення синтаксичних відношень із синтаксичними зв'язками, 2) максимальна їхня абстрактність і лінгвістичність, 3) повнота охоплення синтаксичних явищ. Утім, В. Г. Байрак, на нашу думку, не зміг уникнути небажаного еклектизму в побудові дефініції синтаксичних відношень, яку він подає так: «Синтаксичні відношення – це план змісту (означуване) білатерального знака – синтаксичного зв'язку; це вираховувані, відтворювані семантичні й лексичні відношення сфери лінійної синтаксичної синтагматики; вербалізовані логічні відношення, комунікативно детерміновані відношення реалем й аналогічні відношення компонентів синтаксичних фігур; актуальні валентні відношення; граматичні значення неелементарних синтаксичних одиниць, поєднані з лексичними й структурно-комунікативними значеннями; узагальнені й підсумовані функції (позиції), зв'язані із планом вираження синтаксичного зв'язку; це поняттєві конституанти одиниць вищого синтаксичного рівня – конструкцій, словосполучень, речень усіх типів» [3, с. 14].

І все це синтаксичні, а не якісь інші відношення. Чи не надбагато для одного рівня структури мови? З іншого боку, у своєму «Короткому тлумачному словнику лінгвістичних термінів» С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибики і О. Г. Тодор не виходять за межі формули **відношення – це відношення**, тієї самої за суттю, що і **зв'язок – це зв'язок**, і пропонують таку дефініцію:

Синтаксичні відношення – відношення, що встановлюються між повнозначними словами чи їх фразеологічними еквівалентами у складі словосполучення, а також відношення між членами речення [9, с. 155].

Якщо в цій дефініції замінити слово відношення словом зв'язок, то вона за своєю сутністю нічим не буде відрізнятися від наведених вище й побудованих за указаними формулами трьох дефініцій синтаксичного зв'язку. Ці визначення й такі самі дефініції вказують фактично не на поняття **зв'язок** і **відношення**, а на поняття **синтаксичний**, позначаючи в цьому разі лише сферу реалізації, ареал функціонування цього детермінанта незалежно від того, який термін актуалізується в тій чи тій метамовній побудові. І свій резон тут є, оскільки слова *відношення* та

зв'язок, особливо у формі множини, безумовно, є синонімами, і під час тлумачення слова *відношення* відповідні словники не обходяться без слова *зв'язок*, як це маємо, наприклад, у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови»:

Відношення, -я, с. 1. Стосунок, причетність до кого-, чого-небудь; зв'язок із кимсь, чимсь. 2. Взаємозв'язок між предметами, явищами [5, с. 175]. І одна із двох ілюстрацій – *Синтаксичні відношення*.

Так само в статті до слова **зв'язок** з поміткою *грам.* (граматика) це слово тлумачать як відношення між словами, словосполученнями [5, с. 450].

Отже, крім того, що зв'язок – це зв'язок, а відношення – це відношення, маємо ще й те, що зв'язок – це відношення, а відношення – це зв'язок, а реальний зміст цих понять лексеми, що їх супроводжують, у розглядуваному семантичному полі не лише не диференціюють, а й фактично не маніфестують загалом, оскільки одне із цих понять визначають через інше, а те друге так само – через перше. І уникнути такого стану речей, вірогідно, немає змоги (принаймні в разі вербалізації відповідних метамовних побудов), що досить часто трапляється під час формування терміносистем як у лінгвістиці, так і в інших науках. Відзначимо у зв'язку із цим, що в синтаксисі немає особливої потреби протиставляти як терміни слова *зв'язок* і *відношення* й пов'язувати їх з різними лінгвістичними явищами, зокрема із планом вираження й змісту. Обидва ці слова, хоч, можливо, і з різною частотою, цілком правомірно вживають у разі актуалізації і формального, і семантичного наповнення мовленнєвих ланцюгів, а за наявності деяких обмежень ситуативного переважно характеру на субституцію **відношення** – **зв'язок** (*інструментивні відношення, обставинні відношення* та ін.) підстановки в протилежному напрямку прийнятні практично в усіх термінологічних словосполученнях на зразок *підрядні відношення, предикативні відношення, смислові відношення* тощо. За умови розбіжності предметного співвіднесення відповідних лексем і термінів їхній зміст буде конкретизовано контекстом чи ситуацією спілкування (*Відповідне відношення було послано до міністерства й У цьому місті не було телефонного зв'язку*). Що стосується

паралельного вживання слів *відношення* і *зв'язок* в тій самій комунікативній ситуації, і зокрема в контексті запропонованого чи якогось іншого подібного дослідження, то як змістові, так і функційно-стилістичні їхні нюанси й навіть ті чи ті істотніші особливості, якщо на них акцентують увагу, досить, на нашу думку, контрастно можуть бути маніфестовані термінологічними їх означеннями, які супроводжують і термін **відношення**, і термін **зв'язок**, що фактично й відбувається на практиці не лише під час використання відповідних слів як синонімів, а й під час тлумачення їх як різних лінгвістичних явищ.

Отже, врахування парадоксальності окремих аспектів учення про синтаксичний зв'язок слів, безумовно, сприятиме всебічному його осмисленню та потрактуванню як конструктивного компонента висловлення.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Арполенко Г. П.** Структурно-семантична будова речення в сучасній українській мові / Г. П. Арполенко, В. П. Забеліна. – К.: Наук. думка, 1982. – 132 с.
2. **Ахманова О. С.** Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М.: Сов. энцикл., 1966. – 608 с.
3. **Байрак В. Г.** Типология синтаксических отношений в современном русском языке / В. Г. Байрак // Вісник Дніпропетровського ун-ту: Сер. «Мовознавство». – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського нац. ун-ту, 2006. – № 4. – С. 10–17.
4. **Байрак В. Г.** Инновационные тенденции в типологизации синтаксических связей слов / В. Г. Байрак // Лексико-грамматические инновации в современных восточнославянских языках: материалы 3-й Междунар. науч. конф. – Дніпропетровськ: Пороги, 2007. – С. 195–197.
5. **Великий** тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: Перун, 2005. – 1728 с.
6. **Вихованець І. Р.** Граматика української мови. Синтаксис: підруч. / І. Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
7. **Гуйванюк Н. В.** Складні ускладнені речення: теоретично-практичний блок / Н. В. Гуйванюк, О. В. Кульбабська. – Чернівці: Рута, 2003. – 145 с.

8. **Гуйванюк Н. В.** Слово – Речення – Текст: Вибрані праці / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. – 664 с.
9. **Єрмоленко С. Я.** Українська мова: короткий словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибики, О. Г. Тодор / [за ред. С. Я. Єрмоленко]. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.
10. **Загнітко А. П.** Теоретична граматики української мови. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк: Донецкий нац. ун-т, 2001. – 662 с.
11. **Костенко Л. В.** Вибране / Л. В. Костенко. – К.: Дніпро, 1989. – 559 с.
12. **Ломов А. М.** Словарь-справочник по синтаксису современного русского языка / А. М. Ломов. – М.: Восток-Запад, 2007. – 416 с.
13. **Ломтев Т. П.** Структура предложения в современном русском языке / Т. П. Ломтев. – М.: Изд-во Московского гос. ун-та, 1979. – 200 с.
14. **Пауль Г.** Принципы истории языка / Г. Пауль. – М.: Изд-во иностр. лит., 1960. – 500 с.
15. **Попова І. С.** Фундаментальні категорії метамови українського синтаксису (одиниця, зв'язок, модель): монографія / І. С. Попова. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського нац. ун-ту, 2009. – 432 с.
16. **Распопов И. П.** Основы русской грамматики / И. П. Распопов, А. М. Ломов. – Воронеж: Изд-во Воронежского гос. ун-та, 1984. – 352 с.
17. **Слинько І. І.** Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання / Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. В. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.
18. **Українська мова: енциклопедія** / [редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. – [3-є вид., зі змінами і доп.]. – К.: Укр. енцикл., 2007. – 856 с.
19. **Шульжук К. Ф.** Синтаксис української мови: підруч. / К. Ф. Шульжук. – К.: Академія, 2004. – 408 с.

Надійшла до редколегії 26.03.2014